

## Розділ 1

# Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

---

---

## Правовий статус політичної опозиції в демократичній державі

**А.Й. Француз**

заслужений юрист України,  
доктор юридичних наук,  
професор кафедри  
конституційного,  
адміністративного та  
міжнародного права,  
Університет економіки  
та права «КРОК»

*У статті зазначається, що будь-які конкретні законодавчі кроки стосовно визначення статусу та прав політичної опозиції повинні розпочинатися з чіткого усвідомлення того, що саме є політичною опозицією. Тому розглядається суть та різні підходи до визначення інституту політичної опозиції, його правового статусу в умовах демократії.*

**Ключові слова:** опозиція, політична опозиція, парламентська опозиція.

*В статье отмечается, что любые конкретные законодательные шаги по определению статуса и прав политической оппозиции должны начинаться с четкого осознания того, что именно является политической оппозицией. Поэтому рассматриваются суть и различные подходы к определению института политической оппозиции, его правового статуса в условиях демократии.*

**Ключевые слова:** оппозиция, политическая оппозиция, парламентская оппозиция.

*The article states that any concrete legislative steps, that would determine the status and rights of the political opposition, have to be started with a clear understanding of the essence of political opposition. Therefore considered the nature and different approaches to definition of political opposition and its legal status in democratic conditions.*

**Keywords:** opposition, the political opposition, the parliamentary opposition.

### Постановка проблеми

Сучасний процес втілення в Україні конституційно-правової реформи значно підвищує актуальність науково-теоретичних досліджень, які мають своїм предметом

питання, пов'язані з функціонуванням та формуванням політичної опозиції, визначенням її місця в політичному процесі, ролі у структуруванні політичної системи, з'ясування тих функцій, які вона ви-

конує в сучасних політичних системах демократичного типу. Тривалий час проблеми аналізу сутності та змісту поняття «політична опозиція» та дотичні до нього питання законодавчого забезпечення організації й діяльності політичної опозиції залишалися поза межами активних правових стадій з огляду на суто ідеологічні причини. Дещо пізніше акцент було перенесено насамперед на проблематику багатопартійності, політичного плюралізму та правові проблеми діяльності політичних партій в Україні. Таке зміщення акцентів пояснювалося тим, що набуття партійною системою нашої країни ознаки плюралізму змушувало науковців надавати адекватне теоретичне обґрунтування і пояснення цього процесу. Однак згодом, коли синдром «гіпершвидких» темпів партійного будівництва (коли кількість політичних партій в Україні здолала позначку у 120 одиниць) було залишено позаду, особливого значення та актуальності набули питання вивчення безпосередньої політичної діяльності партій, їх участі у здійсненні державного управління, гарантій для тих політичних партій, які висловлюють свою незгоду з політичним курсом, запропонованим владною елітою, з ідеологією перетворень, запроваджуваних державною владою на загальносуспільному рівні.

### ***Аналіз останніх досліджень і публікацій***

Відомі українські та зарубіжні вчені П.І. Новгородцев, В.Ф. Погорілко, О.В. Скрипнюк, О.Г. Румянцев, С.Г. Рябов, В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика, В.В. Шаповал та багато інших зробили свій вагомий внесок у дослідження проблеми правового статусу політичної опозиції в демократичних державах.

### ***Не вирішені раніше частини загальної проблеми***

Проблема політичної опозиції набула нині серйозного резонансу не лише в контексті обговорення конституційних змін, а й на міжнародному рівні, коли численні зарубіжні експерти звертають увагу на стан дотримання прав і гарантій, пов'язаних з

опозиційною діяльністю. Більше того, оцінюючи ступінь демократизації політичної системи нашої країни (у тому числі у зв'язку з проголошеним Україною курсом на європейську інтеграцію, який не повинен викликати жодних сумнівів у середовищі українських політиків та юристів [1, с. 115]), значна кількість експертів звертається саме до стану дотримання прав політичної опозиції в Україні. Тому наукові політико-правові дослідження проблем діяльності політичної опозиції в Україні, нормативно-правових основ її розвитку та можливостей участі в реалізації державної влади є актуальними як у суто теоретичному плані, так і з практичної точки зору. Адже незалежно від характеру змін, які будуть внесені до Конституції України (мається на увазі те, наскільки зміняться права і повноваження парламенту, уряду та президента), законодавцю доведеться приймати спеціальний закон, що врегулюватиме правові засади і гарантії опозиційної діяльності. При цьому йдеться не про персоналії тих, хто саме перебуватиме в політичній опозиції, а про інститут політичної опозиції як такий, який у принципі не слід пов'язувати з будь-якими конкретними вітчизняними політичними партіями або ж окремими політиками. Тобто закріплення правового статусу парламентської більшості обов'язково має своєю логічною складовою відповідне юридичне визначення політичної опозиції, а також з'ясування того, чи правомірно обмежувати поняття політичної опозиції лише такою її формою (таким її проявом), як парламентська опозиція.

### ***Формулювання цілей статті***

У статті зазначається, що будь-які конкретні законодавчі кроки, які визначали б статус та права політичної опозиції, повинні розпочинатися з чіткого усвідомлення того, що саме є політичною опозицією. Тому ставимо за ціль визначити, чи будь-яка діяльність, ініціатором якої не є владна еліта, є опозиційною та чому існування політичної опозиції є необхідною ознакою демократичних політичних систем.

## Виклад основного матеріалу дослідження

Аналізуючи зміст поняття «політична опозиція», важливо чітко відмежовувати це явище від різних проявів незгоди з діями офіційної державної влади, адже у багатьох пострадянських державах доволі часто використовуються такі поняття, як «напівопозиція», «тимчасова опозиція», «ситуативна опозиція» тощо [2, с. 36]. Вживаючи їх, здебільшого мають на увазі будь-яку незгоду, спричинену діями вищих органів державної влади. При цьому ґрунтм такої незгоди здебільшого є суто кадрові питання чи проблеми створення «сприятливих умов» для політичного бізнесу тих або інших владних кланів. Таку ситуацію М. Михальченко описує як відсутність справжньої опозиції або появу «прирученої опозиції» (з якою легко домовитися, пропонуючи їй ті чи інші державні посади, пільги тощо) [3, с. 7]. Дослідник О. Фрицький описує цей процес як одержавлення опозиції чи одержавлення політичних партій, які використовуються з метою забезпечення потреб не народу, а лише правлячої еліти [4, с. 58].

Безумовно, що таким чином витлумачене поняття «політична опозиція» має надто мало спільного з тим, що традиційно мається на увазі в межах наукового політико-правового дискурсу дослідження демократії, демократичних процесів і демократичних політичних систем, коли політична опозиція сприймається не як «об'єктивна даність вільної демократичної держави» [5, с. 72], а як певне не прогнозоване відхилення від офіційного курсу або як засіб легітимації існуючого режиму в очах міжнародної спільноти. Більше того, спроба законодавчо гарантувати існування такої опозиції та узаконити способи й методи її діяльності матиме своїм наслідком не просування в бік демократії чи прискорення темпів демократичного транзиту, а дещо прямо протилежне закріплення принципів авторитарної та непрозорої політики, коли державна влада використовується як механізм вирішення нагальних проблем окремих політичних кланів.

За визначенням Р. Даля, опозиція є необхідним елементом демократичної політичної системи та важливим аспектом загального процесу демократизації [6, с. 8]. Це зумовлено тим, що право на опозицію (на опозиційну діяльність) тісно переплетене з іншим правом, поза яким стає немислимим поняття демократії, особливо – з правом на політичну участь. Як саме реалізується цей зв'язок? Відповіді на це, здавалося б, просте запитання Р. Даль присвятив спеціальне дослідження «Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція».

Більше того, характеризуючи феномени опозиції та опозиційної діяльності, Р. Даль виходив з того, що як загальна ідея демократичного врядування, так і пропонована ним модель поліархії завжди реалізуються лише у формі діалогу між офіційною владою та опозицією (у щойно згаданій праці «Поліархія» він вживає терміни «уряд» та «опозиція», а в дослідженні «Демократія та її критики» аналізує цю саму взаємодію, застосовуючи поняття «конкуренція політичних еліт»). При цьому поява опозиції зумовлюється не стільки незгодою з тими чи іншими діями офіційної влади (у сфері економічної, соціальної або національної політики), скільки вихідним плюралізмом соціуму, в якому завжди присутні різні стратегічні інтереси, цінності, пріоритети, потреби, різне бачення методів впливу на розвиток держави і суспільства. Дійсно, якщо основним критерієм демократичного процесу є ефективна участь (у визначенні Р. Даля цей критерій формулюється так: «Протягом процесу прийняття рішень громадяни повинні мати адекватні, а також рівні можливості для вираження власних уподобань відносно кінцевого результату... вони також; повинні мати адекватні та рівні можливості щодо внесення питань до порядку денного і для виразу причин схвалення одного, а не іншого результату» [7, с. 163]), то наслідком реалізації рівного права на вираження власних поглядів буде формування одразу кількох альтернативних або частково альтернативних сценаріїв політичного розвитку, одні з яких отримуватимуть статус «офіційних»,

а інші – «опозиційних». Тобто критерії ефективної участі та наявності опозиції тісно пов'язані і можуть використовуватись у якості оціночного критерію рівня демократичності тієї чи іншої держави, чи, якщо ширше, – тієї чи іншої політичної системи в цілому.

Хоча, підходячи до вивчення феномену опозиції із зазначених позицій, слід одразу ж зауважити, що важливим елементом його аналізу є правове забезпечення опозиційної діяльності. Справді, у тій чи іншій формі опозиція проявляється в усіх без винятку політичних системах та за всіх політичних режимів (демократичних, авторитарних, тоталітарних). Інша річ – це характер діяльності опозиції: чи визнається вона в державі, чи діє вона легально і на законних підставах, чи може впливати на процеси державного управління, чи допускає законодавство держави дискримінаційні дії щодо опозиційних політичних сил тощо. Зрозуміло, що такі питання повинні розв'язуватися насамперед на правовому рівні. Тому в нашому подальшому аналізі звертатимемося перш за все до конкретних моментів, які повинні набути своєї юридичної регламентації, аби політична опозиція виконувала всі ті позитивні функції, які вона покликана реалізовувати в демократичній політичній системі.

Однак, перш ніж висвітлювати питання правового забезпечення опозиційної діяльності, варто звернутися до загального теоретичного з'ясування ролі опозиції в демократичній державі, причин її виникнення, а також чіткого визначення обсягу поняття «політична опозиція».

На нашу думку, вживаючи поняття «опозиція» та розкриваючи її місце в демократичних політичних системах, методологічно доцільно звернутися до іншого поняття, яке використовує О. Глухова, а саме – «інституційна позиція». Під ним російська дослідниця розуміє сукупність політичних ресурсів (це насамперед «урядова структура» політичної системи – державна бюрократія, позиції всередині законодавчих органів та судової ієрархії [8, с. 222-223]), які дають змогу тим чи іншим

політичним групам реалізовувати владу, здійснювати вплив на розвиток суспільно-політичних процесів.

Інституційні позиції як такі присутні в будь-яких політичних системах, оскільки наявність центру (або центрів) влади є неодмінною властивістю політичної сфери. Однак, на відміну від авторитарних політичних систем та авторитарних політичних режимів (під авторитарним політичним режимом мається на увазі такий, якому властиве «необмежене панування в суспільстві якоїсь однієї політичної сили» [9, с. 204], – зараз ми беремо як «робоче» визначення К. Гаджієва, хоча, безумовно, у сучасній юридичній та політичній науці існують також інші визначення авторитарних політичних режимів), коли ці інституційні позиції є абсолютно незмінними, за умов демократичних політичних систем вони є динамічними, а отже, у результаті ротації політичних еліт, демократичної конкуренції за політичну владу відбувається перерозподіл політичних ресурсів, і як наслідок – зміна інституційних позицій. Тобто для будь-якої демократичної політичної системи властива принципова варіативність сил, що можуть займати, так звані, «опозиційні позиції» або ж перебувати в «опозиційному положенні», оскільки процес зміни влади залежить виключно від виборців і того, яким саме політичним силам вони віддаватимуть перевагу, а які залишатимуться на конкуруючих з офіційною владою позиціях. До речі, з цієї точки зору «опозиція» – це не якась одна специфічна точка, що концентрує все, так би мовити, «протилежне» настановам і цінностям, які домінують у представників офіційної публічної влади. Це радше цілий спектр можливих позицій, які різняться від офіційної, даючи змогу критикувати правлячу політичну силу одразу за кількома напрямками. У цьому сенсі в опозиції до ліберального уряду можуть водночас перебувати як консервативні, так і соціал-демократичні та націонал-демократичні сили.

Таким чином, з точки зору цього методологічного підходу, ми отримуємо доволі продуктивну теоретичну модель, що опи-

сує процес розвитку демократичних політичних систем і дає можливість пояснити феномен виникнення опозиції. Тобто як офіційна влада, так і опозиція є однаковою мірою «інституційними позиціями». Це те, що сполучає їх і робить рівноправними учасниками політичного життя. Більше того, виходячи з цієї методології, ми повинні припустити існування в суспільстві не лише двох, а значно більшої кількості інституційних позицій. У цьому сенсі термін «опозиція» може використовуватись у двох значеннях. По-перше, як сукупність усіх політичних сил, які на цей момент не мають у своєму розпорядженні домінуючих політичних ресурсів впливу на державну владу (при цьому до них належать не лише безпосередні суб'єкти політичної конкуренції, а й усі інші суб'єкти, позиція яких не збігається з офіційною і які мають або чинять вплив на громадську думку). Зрозуміло, що таке розуміння опозиції є доволі широким і потребує подальшого аналізу й уточнення (тобто необхідно виділяти різних суб'єктів цієї опозиції, з'ясовувати їх відмінності, методи діяльності тощо). По-друге, опозиція може тлумачитись лише як сукупність тих політичних сил, які протиставляють себе офіційній публічній владі, висловлюють незгоду щодо курсу її політичних дій у цілому, виступають із критикою запроваджуваної державної політики, висловлюють незгоду з наявною стратегією державного управління, пропонують власну альтернативну програму (або мають альтернативне бачення) суспільного та державного розвитку.

Однак, крім елемента, який сполучає офіційну владу та опозицію (вони є «політичними позиціями»), між ними існує певна відмінність. Ця відмінність конститується на підставі їхнього відношення до політичних ресурсів і насамперед – до ресурсів державного управління, або їх можливостей впливати на реалізацію державної влади та прийняття загальнозначущих державно-політичних рішень. Загальновідомо, що ознакою демократичної політичної системи є поділ державної влади. Однак навіть поділена влада все одно

залишається єдиною (тобто поділ державної влади означає не співіснування різних конкуруючих гілок влади, а лише поділ функціональних повноважень усередині системи державної влади) [10, с. 229]. Тобто серед різних політичних суб'єктів, які мають на меті отримання державної влади, завжди виділяється один (як такий він може мати конституційований характер, тобто утворюватись у формі політичної коаліції або блоку спільних за політичними поглядами та політичними інтересами сил), який на певний визначений на законодавчому рівні період отримує пріоритетні можливості для реалізації власної політичної програми.

Таким чином, феномен політичної опозиції є природним явищем для розвитку політичної системи (і особливо політичної системи демократичного типу). При цьому сама опозиція не повинна трактуватись як певне «позасистемне» явище, яке має на меті політичну, економічну або будь-яку іншу дестабілізацію в суспільстві (на жаль, як зазначає Ю. Ясенчук, саме таким чином опозиція часто сприймається у масовій громадській свідомості в Україні [11, с. 122]). Опозиція породжується демократією і є органічною частиною демократичної влади. Однак очевидно й те, що, описуючи політичну опозицію через поняття «інституційна позиція», необхідно зробити низку подальших уточнень. Тобто, обґрунтувавши внутрішню логіку появи феномена опозиції у демократичних політичних системах, слід визначити, що саме вона являє собою юридично.

Нині можна говорити про два типи відповіді на це запитання, які ми можемо умовно визначити як «широке» та «вузьке» тлумачення політичної опозиції. Вузьке визначення політичної опозиції відносить до неї сукупність політичних партій, блоків, громадських рухів, які беруть активну участь у політичному житті, мають представництво в парламенті, висувають власну програму державного розвитку, яка не збігається з програмою, що реалізується главою держави та органами виконавчої влади. На відміну від цього широке розуміння опозиції виходить з того, що цим

поняттям повинна охоплюватись будь-яка діяльність (у тому числі діяльність ЗМІ, органів місцевого самоврядування, численних неурядових організацій і т.д.), у якій міститься критика або незгода з діями офіційної влади або офіційним політичним курсом. Однак, щойно виклавши ці дві позиції, легко побачити, що перша з них є надто вузькою, а інша, напевно, – надто широкою.

Щодо першого, слід зауважити, що було б не зовсім коректним обмежувати поняття «політична опозиція» лише тими політичними організаціями (ідеться насамперед про політичні партії), які беруть участь у виборчому процесі й мають своє (навіть мінімальне) представництво у парламенті. Адже відомо, що «парламентська опозиція» становить лише частину політичної опозиції і не може виступати представником політичної опозиції в цілому. Так само було б принципово неправильно виключати з кола суб'єктів опозиційної діяльності ЗМІ (маємо на увазі всі ЗМІ: ті, що є інформаційними органами окремих політичних сил, і ті, що позиціонують себе як незалежні ЗМІ), які можуть на власний розсуд обирати будь-яку політичну позицію щодо офіційної, висловлювати та аргументувати її, сприяти її поширенню в політичній свідомості громадян. Щодо другого, то стикаємося з тим, що опозиційною повинна бути визнана майже будь-яка діяльність, що реалізується всіма суб'єктами політики, які не кооптовані до структури виконавчої влади або не належать до парламентської більшості.

Тому, надаючи юридичне визначення поняттю «політична опозиція», необхідно чітко виділити два її основні типи. По-перше, це парламентська опозиція. До неї належать ті депутатські фракції, групи та їх об'єднання у парламенті, позафракційні народні депутати, політична позиція яких протистоїть офіційному політичному курсу. Фактично до парламентської опозиції належать усі, хто не входить до парламентської більшості або не висловив своєї солідарності із запроваджуваним нею курсом. Ця політична опозиція повинна мати чіткі гарантії своєї діяль-

ності, а також перелік прав і повноважень, що закріплюються за нею в парламенті як вищому представницькому органі. При цьому, навіть попри те, що парламентська опозиція є за визначенням «меншістю», парламентська більшість не має права змінювати статус парламентської опозиції, відстороняти її від правомірної участі в державному управлінні, накладати обмеження на висловлення та пропагування опозиційних поглядів чи поширення опозиційної інформації.

Іншим типом опозиції є так звана громадська опозиція, або громадсько-політична опозиція. До неї належать ті політичні сили (при цьому не обов'язково інституціоналізовані у вигляді політичних партій), які, по-перше, публічно висловлюють свою критику офіційного курсу і, по-друге, офіційно заявили про свою опозиційність (ця заява може бути подана до ЗМІ у формі зафіксованого на з'їзді або зборах рішення партії, громадського об'єднання, у формі офіційного звернення колективу телеканалу, радіостанції, періодичного видання тощо). Зрозуміло, що сама заява не може (чи принаймні не повинна) бути предметом офіційної реєстрації, але вона обов'язково повинна бути публічною. Отже, такими політичними силами можуть бути громадські рухи, об'єднання громадян, ЗМІ, непарламентські політичні партії. На відміну від парламентської опозиції, повноваження та можливості впливу на діяльність державної влади якої є чітко регламентовані спеціальним законом (на нашу думку, таким законом повинен бути закон «Про парламентську опозицію в Україні» або «Про опозицію у Верховній Раді України»), статус і права громадської опозиції регулюються загальними конституційними нормами, які проголошують свободу слова, свободу легальної політичної діяльності, свободу на вираження власних поглядів, свободу на легальні форми громадянського протесту.

Наразі 10 квітня 2014 р. був ухвалений у першому читанні народними депутатами проект закону про парламентську опозицію, який ініціювали В.В. Навроцький,

Є.Б. Геллер і В.В. Писаренко. Він був відправлений на доопрацювання. У зазначеному законопроекті «визначаються засади і гарантії здійснення опозиційної діяльності, як однієї з основ демократії, що має представницький та плюралістичний (багатоманітний) характер та забезпечує підзвітність і підконтрольність перед виборами органів державної влади, їх посадових осіб, в спосіб, що не визначений іншими Законами України» [12]. Хоча, поряд із позитивним моментом рішучого кроку правового закріплення інституту опозиції, у цьому законопроекті, на нашу думку, суттєвим недоліком є виокремлення лише парламентської опозиції. Як зазначалося вище, інститут опозиції охоплює більш ширше поняття. Глибокий аналіз цього законопроекту ми оминемо, оскільки він не є метою цієї статті.

Однак виділення типів опозиції є лише першим кроком її юридичної інституціоналізації. Наступним повинна стати чітка фіксація принципів опозиційної діяльності (як парламентської, так і громадської опозиції), які зумовлювали б дії офіційної влади щодо політичної опозиції та дії самої опозиції.

Певною мірою ці принципи відповідають принципам правової держави. Зокрема, йдеться про принципи: а) верховенства права і закону, який поширюється на обидві сторони – політичну опозицію та офіційну владу (з цієї точки зору офіційна влада, навіть зважаючи на всі свої повноваження, а також виданий за результатами виборів мандат загальної довіри, не має права у будь-чому обмежувати свободу опозиційної діяльності, встановлювати будь-які спеціальні правові норми, що ускладнювали б або унеможливлювали функціонування опозиційних політичних сил); б) гарантованості прав і свобод людини і громадянина (насамперед гарантування кожному громадянину права на свободу думки і слова, вільне вираження власних поглядів і переконань, на критику рішень і дій органів державної влади, висунення та обстоювання альтернативних офіційному політичному курсові концепцій розвитку суспільства).

Хоча, крім них, на думку автора, необхідно зафіксувати низку специфічних принципів, що стосуються лише двох зазначених суб'єктів. Так, офіційна влада керується у своїй діяльності принципом забезпечення державою конституційно-правових гарантій для вільної, безперешкодної діяльності політичної опозиції, а також неприпустимості обмеження будь-яких конституційних прав і свобод громадян на підставі їх належності до політичної опозиції. Не допускається видання будь-яких актів органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування, які обмежували б право на опозиційну діяльність, або актів, які передбачали б перегляд та зміни статусу політичної партії (громадської організації) у зв'язку з її проголошенням своєї опозиційності. Зі свого боку, політична опозиція гарантує дотримання принципу свободи опозиційної діяльності, суть якого полягає в неприпустимості примушення будь-кого до участі або неучасті в опозиційній діяльності. Така юридична фіксація зазначених принципів є основою забезпечення свободи опозиційної діяльності, яка стає елементом системи конституційних прав і свобод людини і громадянина. При цьому свобода опозиційної діяльності передбачає неможливість будь-якого зовнішнього впливу на рішення окремих громадян (їх об'єднань) щодо участі або неучасті в ній чи з боку державної влади, чи з боку політичної опозиції.

У цьому сенсі, розглядаючи процес взаємодії офіційної публічної влади та політичної опозиції, слід особливо зазначити, що підґрунтям її ефективності виступає ніщо інше як право. Причому саме це право повинно бути розглянуте принаймні в трьох аспектах: а) право офіційної влади, б) право політичної опозиції, в) право як загальна міра визначення каналів і принципів взаємодії офіційної влади та політичної опозиції. Більше того, універсальність правових норм полягає в їхній дії незалежно від того, які саме політичні сили є опозиційними, а які – офіційними. Завдяки міцній правовій основі процесу взаємодії офіційної влади та політичної

опозиції уможливлється забезпечення одного з головних принципів демократії, а саме – незмінність загальних правил безвідносно до того, які саме суб'єкти вступають у політичну боротьбу. Тобто правові правила взаємодії офіційної влади та опозиції в демократичній політичній системі діють за будь-яких обставин незалежно від того, які саме партії чи політичні сили набуватимуть статусу публічних, а які – опозиційних.

Тобто свобода опозиційної діяльності, розглянута з точки зору її змісту як одного з прав людини і громадянина, означає таке: а) єдиною детермінантою участі (або неучасті) в опозиційній діяльності є вільний особистий вибір кожного громадянина; б) будь-який тиск, примус, погрози, підкуп, психологічний вплив, інші протизаконні методи залучення громадян до опозиційної діяльності, як і використання таких методів і прийомів для спонукання їх до підтримки офіційного політичного курсу, дій і рішень органів влади, забороняються і караються законом; в) групи громадян та окремі громадяни можуть вільно проводити опозиційну діяльність відповідно до Конституції та чинного законодавства України, беручи участь у політичних кампаніях (ініціювання і проведення референдумів, збирання підписів, висунення і підтримка кандидатів до складу представницьких органів тощо), а також у заходах політичних партій і громадських організа-

цій, виступаючи в засобах масової інформації, проводячи збори, мітинги, походи і демонстрації, пікети з висуненням своїх вимог.

### Висновки

Звісно, що проблеми парламентської так політичної опозиції в цілому є надзвичайно важливими, а отже, будь-який поспіх у прийнятті відповідних законів може обернутися в подальшому значними проблемами не лише для парламенту, а й політичної системи України. Утім нині не лише політична еліта, а й усе суспільство об'єктивно дозріли для чіткої нормативної інституціоналізації опозиційної діяльності. Більше того, наразі навіть представники нової влади наголошують на тому, що без нормальної опозиції як у суспільстві, так і в парламенті державній владі загрожує застій, зниження «рівня її чуттєвості» до нагальних суспільних проблем. Тому, підсумовуючи вищезазначене, можемо з упевненістю стверджувати, що на сьогодні одним із найнадійніших свідчень безповоротності обраного шляху демократизації політичної системи України є послідовна правова інституціоналізація парламентської опозиції та політичної опозиції в цілому, яка відчуватиме себе внаслідок цього не певним позасистемним явищем, а органічним елементом та інститутом демократичного розвитку політичної системи України.

### Література

1. Задорожний А. В. О государственной политике в сфере гармонизации законодательства Украины и стран Европы / А. В. Задорожний // Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / Под общ. ред. Е. Б. Кубко, В. В. Цветкова. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 115-123.
2. Француз А. Й. Політична опозиція у демократичній державі (правові аспекти аналізу) / А. Й. Француз // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 5 (31). – С. 35-45.
3. Михальченко М. Позиції опозиції. Хто є хто в Україні / М. Михальченко // Віче. – 2002. – № 3 (120). – С. 7-11.
4. Фрицький О. Проблеми подальшого розвитку парламентаризму в Україні та політичні права громадян / О. Фрицький // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса : Юридична література, 2001. – Вип. 12. – С. 53-60.
5. Золотухін Г. Влада – опозиція : боротьба проти себе? / Г. Золотухін // Віче. – 2003. – № 10 (139). – С. 71-74.
6. Даль Р. А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Р. А. Даль. – Харків : Каравель, 2002. – 216 с.
7. Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль. – М. : РОССПЕН, 2003. – 576 с.

8. Глухова А. В. Политические конфликты : основания, типология, динамика (теоретико-методологический анализ) / А. В. Глухова. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 280 с.
9. Гаджиев К. С. Политическая наука / К. С. Гаджиев. – М. : Международные отношения, 1996. – 400 с.
10. Пилипенко А. Н. Конституционная регламентация статуса исполнительной власти в зарубежных странах / А. Н. Пилипенко // Очерки конституционного права зарубежных государств. – М. : Спарк, 1999. – С. 221-229.
11. Ясенчук Ю. В. Основні характеристики і тенденції організаційного становлення державно-владного механізму в Україні / Ю. В. Ясенчук // Актуальні проблеми державного управління : 36. наук, праць. – Харків : Магістр, 2003. – № 3 (18). – С. 119-130.
12. Проект закону про парламентську опозицію від 19 березня 2014 р. № 4449 // Верховна Рада України : офіційний веб-портал // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4\\_2?pf3516=4494&skl=8](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4494&skl=8)